

ՄՏԵՓԸՆՆՈՍ ՊԱԼԱՍԸՆԵԱՆ

(Մի քանի խօսք նրա կեանքի եւ գրականական ուղ-
ղութեան մասին):

„Եւ դու համոզուած, որ մշմարտութեան
Սկզբունքներին ես հարազատ թարգման,
Դրոշմ թղթի վրայ գծագրում էիր
Դու քո մտքերը ազնիւ եւ ընտիր:“

Գ. Բարխուդարեան:

Հայութեան կենդրոն՝ Ս. Էջմիածնում 1889 թ. փե-
տրրուարի 19-ին կամ հայոց մեհեկան ամսի 13-ին, մեր
գրականութեան և ազգային վերածնութեան հիմնադիր
սուրբ Մեսրոպի մահուան տարեդարձի օրը, խորհրդաւոր
զուգադիպութեամբ, կնքեց իր մահկանացուն Ստեփան-
նոս Պալասանեանը:

Ո՛վ էր նա:

Պալասանեանն իր ազգի հարազատ զաւակը, հայ
աշխարհիկ լեզուի ու գրականութեան պայծառ աստղե-
րից մէկն էր և հայ մանկուայ դաստիարակը: Նա ծնուել
է Մուղաւիայում, այժմեան Ռումինիայի թաղաւորութեան
Բողուշան քաղաքում 1837 թուին և մանկութեան ժամա-
նակ թոթովել է նաև մուղաւերէն: Նրա հօր անունն էր

Յովհաննէս, իսկ մայրը կոչւում էր Ֆլօրա: Փոքրիկ Ստեփաննոսն իր սկզբնական ուսումնն ու կրթութիւնը ստանում է իր ծննդավայր Բօդուշանում Տէր Պօղոս քահանայ Յակոբեանի մօտ: Մինչև տասն և հինգ տարեկան հասակը վայելելով իր սիրելի ծնողաց գորովազուլթ խնամատարութիւնը, 1852 թուին պատանի Պալասանեանը զբոլում է իր սիրելի հօրից: Սակայն նրա մտաւոր ընդունակութիւնն ու դէպի ուսումն տաժաժ սէրը չեն թողնում, որ ընկճուի խեղճ որբի սիրտն այդ տխուր հանգամանքից. ընդ հակառակը նրան յաջողւում է նոյն տարին (1852 թ.) ուղևորուել Փարիզ և Բօդուշանի հայոց «ազգային հոգաբարձութեան» ատենապետ պ. Գասպար Կոյլաւեանի միջնորդութեամբ ընդունւում է ի թիւ աճրիւս վարժարանի միջնորդութեան Փարիզի Մուրադեան վարժարանի ¹⁾:

1) Աղա Սամուէլ Մուրադեանը, որի անունով կոչուեցաւ Փարիզում հիմնուած ուսումնարանը, ծնուել է Եւդոկիայում 1760 թուին: Սամուէլի հայրը վաճառականական նպատակով ուղևորւում է դէպի Հնդկաստան. ճանապարհին նա իր որդոց հետ միասին այցելում է Վենետիկ Միսիթարեանց վանքը և սիրալիր ընդունելութիւն գտնում հայ վարդապետներից 1775 թուին:—Երևի Միսիթարեան հայրերը շատ մեծ ազաւորութիւն և ազդեցութիւն են արել այդ ժամանակ երիտասարդ Սամուէլի սրտի վրայ, որ ապագայում իր ազգօգուտ կտակի իրագործելը թողնում է դրանց ձեռքը:—Աղա Սամուէլը ճանապարհին հիւանդանալով վախճանւում է Սուրաթում՝ երկու երիտասարդները արամութեամբ լցուած՝ թաղում են իրենց հօր դիակն սյրաւեղ և ճանապարհ ընկնում դէպի Մադրաս: Սամուէլը ժիր և աշխոյժ երիտասարդ լինելով յաջող գործունէութիւն է ցոյց տալիս վաճառականական ասպարիզում և շուտով ամուսնանում է Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեան անունով ազդեցիկ ու յայտնի հարուստ հայ վաճառականի դուստր հետ: Եդուարդ Ռափայէլը մեռնելով կտակում է մի

Այդ միջոցին Մուրադեան դպրոցը կառավարում էին Սարգիս Թէոդորեան և Գաբրիէլ Ալազեան վարդապետները, սակայն արդէն սկսուել էր դրանց գոտուլթիւնը Վենետիկի միաբանութեան հետ. և Պալասանեանի վարժարան

փոքրիկ գումար—այն է 7809 հուն կամ մօտ 70,000 ֆրանկ, որ Մխիթարեանց հսկողութեամբ մի դպրոց պահպանուի հայազգի մանուկների դաստիարակութեան համար։ Սամուէլ Մուրադեանը, որ հանգուցեալի փեսան և կտակատարներից մէկն էր, 1792 թուի փետրուարին Մադրասից գրած մի նամակով խոստանում է Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հայր Նիկողայոսին, որ Ռափայէլի որդոց դաստիարակն էր Լօնդոնում, Ռափայէլի կտակած գումարի վրայ աւելացնել իր ստացած 32,000 հուն ժառանգութեան տասներորդ մասը, այն է 3200 *) հուն, եթէ հայր Նիկողայոսը բարեհաճի գալ Մադրաս։ Այսպիսով հայազգի մանկանց դաստիարակութեան համար նա համաձայնում էր տալ իր աներոջ կտակածգումարի հետ միասին ընդամենը 10,509 հուն կամ մօտ 100,000 ֆրանկ։ սակայն հայր Նիկողայոսը Մադրաս չէ գնում և այդպիսով թէ կտակը և թէ խոստումը մնում են անկատար։

Անցնում են տարիներ, սակայն աղա Սամուէլը չի մոռանում իր համազգի աղքատ մանուկների դաստիարակութեան նպատակով խոստումը և անդադար նամակներ է գրում Վենետիկի Մխիթարեանց, որ իրենց միաբաններից մէկին ուղարկեն Մադրաս՝ իր որդոցը հայկական կրթութիւն տալու և ապագայ դպրոցի մասին խորհրդածելու։ 2գիտենք ճանապարհի հեռաւորութեան, թէ այլ պատճառներով այդ ժամանակամիջոցում միաբանութիւնը չի յարգում աղա Սամուէլի առաջարկութիւնը։ Մուրադեանը տեսնելով որ իր կենդանութեան ժամանակ չի կարող հասնել իր բաղձանքին, չի յուսահատուում և մեռնելու ժամանակ իր վաղուց հետէ փայփայած գաղափարի համար կտակում է մի պատկառելի գումար։

*) Հնդկական հուն ոսկին արժէ 9 ֆրանկ 32 սանտիմ։

դպրու երրորդ տարին արդէն, 1855 թուին, այդ զժամու թիւնն այն զժբարդ հետեանքն ունեցաւ, որ պատճառ եղաւ դպրոցի անկման:

Ապա կարգադրում է, որ եթէ իր ժառանգներից մէկը վախճանուի առանց զաւակի, նրա կարողութիւնն աւելացուի դպրոցին կտակած գումարի վրայ և որդոցը պատուէր է աւելիս, որ իրենց արդիւնքից տարեկան հինգ տոկոս աւելացնեն դպրոցին կտակած գումարի վրայ:

Իր հայրենիքից հեռու՝ պանդխտութեամբ Հնդկաստանում ապրող աղա Սամուէլ Մուրադ՝ յնը, որի սիրաւ արոփում էր իր թշուառ հայրենակիցների անմեղ մանկանց համար և որի ոգին սաւառնում էր իր սիրելի հայրենեաց ձիւնագագաթ լեռանց վրայ, վախճանուում է 1816 թ. Մարտի 56 տարեկան հասակում:

Մխիթարեան միաբանութիւնն այս անգամ անուշադիր չէ թողնում իրեն առաջարկուած պատիւն և Սամուէլի որդոց ու կտակատարների՝ Եղուարդ և Յովհաննէս Մուրադեանների առաջարկութեան համաձայն, ուղարկում է իր միաբաններից երկուսին՝ Սարգիս Թէոդորեան և Սուքիաս Սոմալեան վարդապետներին Հնդկաստան: Սակայն մինչև սրանց Հնդկաստան հասնելը, ժառանգներից ու կտակատարներից մէկը, Պ. Յովհաննէս Մուրադեան, ուղևորւում է իր ընտանիքով Եւրոպայ. իսկ միւս եղբայր Եղուարդը պատճառ բերելով իր եղբօր բացակայութիւնը, չի իրագործում իր հօր կտակը և վարդապետներն ունայն ձեռքերով 1820 թ. վերադառնում են Վենետիկ, երկու տարի Մարտի 56 տարեկան յետոյ:

20րդ տարի զուր անցնելուց յետոյ՝ Սարգիս Թէոդորեան վարդապետը հանգուցեալ Սամուէլի փկնոջ հրաւերանօք կրկին ուղևորւում է դէպի Հնդկաստան՝ իբրև գործակալ Մխիթարեան միաբանութեան, սակայն կտակի վերաբերութեամբ չի կարողանում համաձայնութիւն կայացնել: Մխիթարեան միաբանութիւնը առանելով, որ Մուրադեանները չեն կամենում իրենց հօր կտակն իրագործել, դիմում են անգղիական օրէնքի օգնութեանը:

Թէոդորեան, Ալվազեան և Դալֆայեան հայրերը Թոդ-
նելով Մուրադեան վարժարանը, մամնաւոր կեանք են վա-
րում Փարիզում. իսկ Մուրադեան վարժարանի այն սա-

Մուրադեաններն երկիւղեց համաձայնում են առանձին դաշ-
նադրութեամբ գործը վերջացնել հայր Թէոդորեանի հետ:

Այս դաշնադրութիւնը տեղի է ունենում 1827 թուին
և սրանով պէտք է Մուրադեան կտակի գործը վերջացած
համարուէր, սակայն այդպէս չէ լինում. Մուրադեան եղ-
բայրները գումարի կէսը վճարելուց յետոյ զղջում են և
չեն կամենում ձեռացած ևս վճարել և հնարք են գտնում
Թէոդորեան վարդապետին բանտարկել տալ. Հայր Թէոդո-
րեանը բանտից բողբոջում է Մադրասի անգղիական բարձրա-
գոյն ատեանին, և ազատւում է հարկւր օրեայ բանտար-
կութիւնից յետոյ: Վերջապէս նոյն բարձրագոյն ատեանը
1832 թ. վճռում է ձեռացած գումարն ևս յանձնել հայր
Թէոդորեանին: Դաշնագիրը կնքւում է 1832 թ. մարտի
31-ին ու հայր Թէոդորեանը ստանում է կտակի ամբողջ
գումարը, որ ստացած տոկոսի հետ ի միասին անում է
մօտ երկու միլիօն ֆրանկ:

Մի տարի անցնելուց յետոյ Մխիթարեանները Պա-
ղուայ քաղաքում մի դպրոց են հաստատում և անունը
կնքում «Մուրադեան վարժարան». այս դպրոցի տեսուչ
կարգւում է Թէոդորեան վարդապետը: Սակայն շուտով Յով.
Մուրադեանը Հնդկաստանից Եւրոպայ գալով նորոգում է
իր պահանջը, որպէս զի Մխիթարեանները Սամուէլ Մու-
րադի կտակի գործադրման հաշիւը տան. և նրան յաջող-
ւում է աւստրիական արտաքին գործերի նախարար՝ հռչա-
կաւոր Մետերնիխի միջնորդութեամբ ստիպմամբ հաշիւ պա-
հանջել միաբանութիւնից: Միաբանութիւնն այդ հաշուէ-
տութիւնից խոյս տալու համար պատրաստւում է դըպ-
րոցը տեղափոխել ուրիշ երկիր. հայր Թէոդորեանը
գնում է Փարիզ և Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար
Գիզոն թոյլտուութիւն է տալիս Մուրադեան վարժարանը
տեղափոխել Փարիզ 1845 թ. հայր Թէոդորեանը Փարի-
զում 400,000 ֆրանկով գնում է մի մարկիզի պալատ և

ների ծնողներն, որ գաղափարակից և համակրող էին դը-
րանց, հանում են իրենց որդոցը վարժարանից և նրանց
խնամատարութեանը յանձնում:

200,000 նորոգման համար ծախսելով այդտեղ տեղաու-
րում է Մուրադեան վարժարանը՝ աղաա Ֆրանսիական դըպ-
րոցական կանոնադրութիւններից և պետական հսկողութիւ-
նից. 1846 թ. հայր Թէոդորեանը ձեռք է բերում Լուի
Ֆիլիպ արքայի երկու հրովարտակները Մուրադեան դպրոցի
հաստատութեան վերաբերմամբ:

Միխիթարեան միաբանութիւնն այդ մեծածախս դպրոցը
կառավարելու համար տարեկան ծախսում է 42,000 Ֆրանկ,
սակայն սկզբներումը մի որոշ արդիւնք չէ տալիս. աշակերտ-
ները, որ թուով 35 ին լինում, բերում են Կոստանդնու-
պօլից, սակայն ոմանք բոլորովին անպատրաստ և ոմանք մի
փոքր ուսման պաշարով, այնպէս որ Փարիզում հիմնուած
մեծանուն վարժարանը սկզբնական դաստիարակութիւն է
տալիս նրանց, ուստի Թէոդորեան վարդապետը նախագծում
է Պոլսում բանալ մի նախապատրաստական տարրական դըպ-
րոց, որի աշակերտներն աւարտելով՝ գնան Փարիզ և այն-
տեղ գտնէ միջնակարգ դպրոցի դասընթացն ուսանեն:

1853 թ. Հռովմի պապը պահանջում է Ֆրանսիա-
կան պետութիւնից, որ Մուրադեան վարժարանը Հռովմ
փոխադրուի, սակայն հայր Սարգիս Թէոդորեանն ամեն կերպ
արգելք լինելով՝ յաջողում է Ֆրանսիական կառավարու-
թեան դիմադրութեան ջնորհիւ չ'կատարել պապի և միա-
բանութեան արքայ Հիւրմուզեանի ցանկութիւնը: Եւ այս-
պիսով լարւում է Մուրադեան վարժարանի վերատեսչի և
միաբանութեան արքայի յարաբերութիւնը, իսկ վարժարա-
նի ուսումնական մասի տեսուչ Գաբրիէլ վարդապետ Այվա-
զեանի Զմիւռնիայի «արշալոյս Արարատեան» թերթի մէջ
հրատարակած մի նամակն առիթ է լինում նրա Մուրա-
դեան վարժարանից և նաև Միխիթարեան միաբանութիւնից
արտաքսուելուն: Այս դէպքից յետոյ Թէոդորեանի և Հիւր-
մուզեանի գծաութիւնն աւելանում է և վերջանում է նրանով,
որ 55 թ. ապրիլին Ծերուհի Սարգիս վարդապետ Թէոդորեա-

Այսպիսով հարք Թէոդորեան, Այվազեան և Գալֆայեան ծրագրում են Փարիզում հիմնել մի նոր դպրոց իրենց լիակատար իրականացնելու՝ «Հայկազեան» անունով, սակայն յաջողութիւն չեն ունենում:

Մուրադեան վարժարանի մի խումբ Մուրադեանցի սաներն իրենց ծնողների կամքով նոյնպէս թողնում են վարժարանը և ապաւինում իրենց նախկին և սիրելի դարձած տեսուչներին. ահա այս երիտասարդ ուսանողների մէջ է լինում նաև Ստեփան Պալասանեան որը աշակերտը, որի ուսման վճարի համար դիմում են Բողուշանի հայոց ազգային կառավարութեան: Բողուշանի հայոց ազգային վարչութեան ուղարկուած այս թղթի մէջ ևս յիշուած է, որ ուսանող Պալասանեանն ունեցել է մի «մասնաւոր բարերար» Կոյլաւեան Գասպար անունով: Բողուշանի հայոց ազգային հոգաբարձութիւնը յարգելով Այվազեան վարդապետի և իր ընկերների միջամտութիւնը՝ վճարում է ազգային գանձարանից երեք հազար (3000) ֆրանկ վճարել Ստեփան Պալասանեանի երկու տարուայ ուսման և ապրուստի համար. — այս գումարն յետոյ հանգուցեալ Պալասանեանն ու իր եղբայրները վճարում են Բողուշանի ազգային գանձարանին: — Յառաջ ենք բերում Այվազեան Գաբրիէլ վարդապետի Բողուշանի ազգայիններին գրած թղթի պատճէնը, որ հանուած է Բողուշանի հայոց ազգային դիւանից.

Մեծապատիւ Աղաներ

Ազգային կառավարութեան Հայոց Պօթուշանի.

«Մուրադեան վարժարանին ցաւալի վիճակին պատճա-

նին դատարանի և զինու զօրութեամբ հեռացնում են իր հիմարկած վարժարանից, որովհետեւ նա իր սաներին կրթութում էր հայկական ոգւով և ոչ թէ զուտ կաթոլիկական, որ հարկաւ հաճելի չէր կարող լինել Հռովմէն:

աւաւ, ըստ հրամանին Յակոբ Աղայի Յըյըբլեան, Եսայի Աղայի Դրանկոսլեանց և Կարապետ Աղայի Խաչիկեան և Աստուածատուր Աղայի Մսերեան, իրենց որդիքը հանեցինք այն վարժարանէն ու առ այժմ գրինք մէկ դպրոց մը ուր պիտի կատարեւագործեն իրենց ուսմունքը մեր հոգաբարձութեանը տակ. այն Մոլտաւիացի պատանիներէն չէինք կրնար զատել նաև Պալասանեան Ստեփան սնունով որք աղան, յուսալով թէ մէկ երկու տարեկան ծախքը իր ազգականներն ու բարեկամները կամենան վճարելու. ինչպէս որ մեր ազնիւ բարեկամ Յակոբ Աղան ալ յոյս կուտար:

Այս օրերս Մսերեան Աստուածատուր Աղան խոստացաւ որ նոյն Ստեփան պատանւոյն համար տարին 200 ֆըրանք ինքը վճարէ. բայց որովհետև անոր տարեկան ծախքը 1500 ֆրանքէն պակաս չըլլար, մեզի պարտք համարեցանք այս բանս ծանուցանել ոչ միայն Կոյալեան ազգասէր Գասպար Աղային՝ որ աչուն մասնաւոր բարերարն է, այլ և մեծապատիւ Ազգային կառավարութեան Գաղաքիդ. և խնդրել որ այս ընդունարոյ եւ ուսումնասէր պատանւոյն գոնէ երկու տարուան վճարքը հոգացուի, որով ուսմունքը անկատար չմնայ, այլ մասնաւոր երբոր դառնայ իր հայրենիքը՝ կարող ըլլայ օգտակար ըլլալու իրեն ընտանեացը ու նաեւ քաղաքակցոցը՝ վարժապետութիւն ընելով կամ թէ ուրիշ որեւիցէ պաշտօնով:

Պօթուշանի Ազգային կառավարութեան ողորմածութիւնն ու ազգասիրութիւնը յոյս կուտայ մեզի որ աս ազնիւ պատանին չի մնար երեսի վրայ, այլ կը գտնէ իրեն հայրենակից Աղաներուն առատաձեռնութենէն աս պէտք եղած տարեկան վճարքը 1500 ֆրանք, ու յաւիտեան երախտագէտ կըլլայ իրենց: Աս ուրախարար որոշման կը սպասենք օրէ օր:

Միանգամայն կը խնդրենք, մեծապատիւ Աղաներ, որ եթէ յանկարծ անկարելի երևնայ Ձեզի աս աղաչանքիս կա-

տարումը (որ մենք չենք կարծեր), որչափ կարելի է շուտով իմացընէք մեզի՝ որպէս զի պարտքի տակ չմնանք, ու ժամ մը առաջ շրկենք զպատանին իրեն հայրենիքը, թէպէտև ցաւով սրտի.

Ողջ լինել կը մաղթենք

Մեծապատիւ աղաներուդ

Ի Փարիզ, 12 յունիսի 1855 թ.

Խոնարհ ծառայք

Հ. Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսքի,
նաև ի դիմաց

Հ. Սարգսի վարդապետի Թէոդորեան,
և

Հ. Ամբրոսիոսի վարդապետի Գալֆայեան»

1858 թ. երիտասարդ Ստեփաննոսն իր ուսման ընթացքն աւարտելով՝ գնում է իր ծննդավայր Բօդուշան քաղաքը և նոյն տարին, հոկտեմբեր ամսին, Թէոդոսիայի նորաբաց Խալիպեան ուսումնարանի հիմնադիր Գաբրիէլ Այվազովսկին հրաւիրում է նրան՝ իր նախկին աշակերտին, ուսուցչական պաշտօն վարելու այդ դպրոցում:

Քսան ու մէկ տարեկան վառվռուն երիտասարդ Ստեփաննոսն իրեն յատուկ ոգևորութեամբ նուիրում է իր գործին և օգտւում է Գ. Այվազեանի նման հմուտ գիտնականի բարեկամական աջակցութիւնից: Մուրադեան և Հայկազեան դպրոցները թէև նրան բարձրագոյն կրթութիւն չէին տուել, սակայն նա կատարելապէս գիտէր հայերէն և ֆրանսերէն լեզուները և շարունակ կատարելագործւում էր իր անգլագական հայկաբան ու լեզուագէտ ուսուցչի ղեկավարութեամբ:

Ազատ ժամերին Պալասանեանը պարապում էր նաև արդի գրականութեամբ և յօդուածներ էր գետնդում «Մասեաց Աղանի» հանդիսում:

Սակայն Պալատանեանի պաշտօնավարութիւնն երկար չէ տևում Խալիպեան դպրոցում. սկսում են Խալիպեան—Հայրապետեան յայտնի կուսակցութիւնների կռիւները և տաքարին Ստեփաննոսն էլ զանազան պատճառներով դժտում է Այվազեան եպիսկոպոսի հետ և 1861 թուին թողնելով Խալիպեան դպրոցն ու Թէոդոսեան, Հայրապետեան կոչուած կուսակցութեան հրաւերով գնում է Նոր-Նախիջևան՝ ընկերակցութեամբ Ստեփաննոս Զիշլիկեանի և Համբարձում Իփեկճեանի։ Հայրապետեան կուսակցութիւնը հակակրելով թէ Գ. Այվազեան եպիսկոպոսին և թէ նրա հիմնարկած Խալիպեան վարժարանին, այդ երեք գործունեայ երիտասարդներին միջոց է տալիս Նոր-Նախիջևանում մի նոր ազգային դպրոց բանալու։ Դպրոցը բացւում է և կառավարւում Զիշլիկեանի ղեկավարութեամբ։ Սակայն Այվազեանը չէր կարող հաշտ աչքով նայել հակառակ կուսակցութեան գործունէութեան վրայ. նորաբաց դպրոցը վտանգաւոր է համարւում Խալիպեան ուսումնարանի գոյութեան համար և թեմակալ Սրբազանը միջոցների խտրութիւն չէ անում իր նպատակին հասնելու, այսինքն նորաբաց դպրոցը կործանելու համար։ Հետևանքն այն է լինում, որ 1863 թ. վերոյիշեալ երեք ուսուցիչներն Յկատերինօսլաւի Նահանգապետից հրաման են ստանում 24 ժամուայ ընթացքում թողնել Նոր-Նախիջևանը։ Նրանք անմիջապէս ցրւում են և Պալատանեանը գալիս է Տփլիս։

Սկզբում երիտասարդ ուսուցիչը մասնաւոր դասեր է տալիս Տփլիսի հայ ընտանիքներում, բայց իբրև լուռ, զգոյշ և համեստ մարդ չատերից յարգանք է վայելում և հաստատ քայլերով առաջ գնում։

Նոյն թուականին Պալատանեանը հրաւիրւում է ուսուցչի պաշտօնով Ներսիսեան դպրանոց և այդ օրից արդէն հետզհետէ յաճախակի է լսում նրա անունը սակա-

լաթիւ հայ գրադէտների շրջանում: Այդ միջոցին Տփլիսում «Կոռնիկ»-ի, «Մեղու»-ի և Պետրոս Զանշեանի շրջաններից դուրս շատ սակաւ էր հայախօսների և նա մանաւանդ հայերէն օրինաւոր գրել իմացողների թիւը, այդ պատճառով Պալասանեանն իբրև հռչակաւոր հայկաբանների աշակերտ և լաւ հայագէտ շուտով յայտնի եղաւ ազգային-հասարակական խնդիրներով զբաղուող շրջաններում:

Նա բնակւում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պ. Պետրոս Սիմէոնեանի հետ ի միասին և ուսումնասիրում է մեր, արեւելեան, նոր գրականական լեզուն, որովհետև իր գիտեցած և գործադրած արեւմտեան բարբառով դժուար էր մեր գրականական ասպարիզում ճանապարհ հարթել և Տփլիսի հասարակութեանը մատչելի լինել:

Արարատեան բարբառի համը ու հոտը Պալասանեանն առաջին անգամ առնում է Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» անմահ գրուածքից և ապա դառնում է մեր աշխարհիկ լեզուի մշակողներից մէկը՝ հրատարակելով այդ բարբառի քերականութիւնը, որ մինչև այժմ էլ չունի իր հաւասարը: ¹⁾ Լեզուագիտական ընդունակու-

¹⁾ Այդ աշխատութեան վերնագիրն է. «Ընդհանուր անսովթիւն Արեւելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» և հրատարակուած է 1870 թ.: Այդ աշխատութեան յառաջաբանում հեղինակը յիշելով, որ օգուտ է բաղել նաև Հ. Արսէն Այալեանի «Քննական քերականութիւն»-ից, համեմատաբար ասում է. « . . . մեր միայն չէ ամենևին քերականութիւն գրել. այդ յանդգնութիւնը հեռու է մեզանից, միայն դնելով այն դրութեան, որի մէջ գտնւում է մեր մանուկ լեզուն: Մեր դիտաւորութիւնը եղել է միայն լեզուի գլխաւոր ու ամենասովորական ձևերը մէկ տեղ հաւաքել. դուցէ այս փոքրիկ աշխատութիւնը յորդոր լինի աւելի

Թիւն ունենալով և լաւ ուսումնասիրած լինելով գրաբարն և արեւմտեան աշխարհիկ լեզուն, նա շուտով ըմբռնում է արարատեան բարբառի ոգին: Պալասանեանն իր աշխատասիրութեամբ ու դէպի ազգային լեզուն ու մատենագրութիւնն ունեցած սիրով մի այնպիսի սիրուն, վայելուչ ու սահուն ոճ է ստեղծում իր գրչով, որ մեր այժմեան հայագէտների ու մատենագիրների համար ևս կարող է նախանձելի լինել:

Նա իր տոկուն աշխատասիրութեամբ սովորում է նաև ռուսերէն լեզուն և կարգւում է Յփիսիսի ռէալական դպրոցում ֆրանսերէն ու հայերէն լեզուների ուսուցիչ-այդ առիթով և ընդունում է ռուսահպատակութիւն: Մի առ ժամանակ այդտեղ պաշտօն վարելուց յետոյ այդ դպրոցի վարչութիւնը վկայական է պահանջում Պալասանեանից, սոյն պահանջն առիթ է տալիս նրան մտածելու Պետերբուրգ գնալ և համալսարանի արեւելեան լեզուագիտական բաժնում քննութիւն տալ. Պ. Պ. Սիմէոնեանի միջնորդութեամբ նա դիմում է հանդուցեալ ուսուցչապետ Բ. Պատկանեանին, սակայն պատասխան է ստանում, որ համալսարանում քննութիւն տալու համար անհրաժեշտ է ունենալ գեմնադիական վկայական:

Գիմնազիական վկայաթուղթ չունենալով Պալասանեանը թողնում է Պետերբուրգ գնալու միտքը, սակայն չէ յուսահատւում և իր բարեկամ Խանժիկի օգնութեամբ, որ այդ միջոցին տեղոյս առաջին գիմնազիայի տեսուչն էր, գիմնազիայում քննութիւն է տալիս և ձեռք է բերում տնային ուսուցչի վկայաթուղթ: Թէև նոյն միջոցին նա

մանրամասն դիտողութիւններ գրելու նոցա՝ որոնց բաղջր ու սիրելի է մայրենի լեզուի յառաջագիմնութիւնը:

Նա ունի հրաաւարակած նաև «Գործնական բերականութիւն»:

ուսուցիչ էր նաև Ներսիսեան դպրոցում, սակայն երևի թէ այստեղ քիչ դաս ունենալու պատճառով ստիպուած էր նաև այլ տեղ պաշտօններ որոնել:

Իր տասնևութամեայ պաշտօնավարութեան ժամանակ Պալասանեանը Ներսիսեան դպրոցում ուսուցել է հայոց լեզու, հայոց պատմութիւն, հայոց գրականութիւն, ընդհանուր գրականութիւն, ընդհանուր պատմութիւն և ֆրանսերէն: ¹⁾

Թէև նա մասնագէտ մանկավարժ չէր, սակայն գիտէր վարուել աշակերտների հետ և իր առարկան սիրելի դարձնել. դասատուութեան ժամանակ նա լուրջ և խիստ ապահանջ էր, բայց ինքն ևս պատրաստ էր պարգել ու համբերութեամբ քննադատել այն, ինչ որ դժուար ըմբռնելի էր աշակերտներին: Առհասարակ նա լաւ և ընտիր ուսուցչի հռչակ էր վայելում:

1869 թ. մի խումբ երիտասարդներ ոգևորուած հայ աղջկանց ազգային դաստիարակութեան գաղափարով իրենց ջանքով ու սուղ միջոցներով հիմնարկեցին սուրբ Գայիանեան օր. դպրոցը. այդ խմբի մէջն էր նաև Պալա-

¹⁾ 1865 թուին Պալասանեանը հրատարակում է նաև մի ձեռնարկ ֆրանսերէն լեզուի համար, դրա կաթիւօրում թիւնը գրքի յառաջաբանի մէջ այսպէս բացատրելով.

« . . . Մի այնպիսի դասական գիրք, որով հայ պատանիները հայերէն լեզուի միջնորդութիւնով կարող լինէին ֆրանսերէնը սովորել, պէտք է տեսլ, մինչև այժմ չկայ մեզանում: Այս պահասութիւնը ըստ մասին լրացնելու համար՝ հրատարակում ենք ահա ներկայ գրքոյիդ. ըստ միայնի, ասում ենք, որովհետև մեր նպատակը առ այժմ ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ մի սկզբնական ձեռնարկ առ հայ մանուկների ձեռքը, որով կարող լինին նրանք կարճ միջոցում ֆրանսերէն անխալ կարդալ, քիչ շատ հասկանալ և մինչև անգամ թեթեւ խօսակցութեան մէջ վարժուիլը:

սանեանը, որև այդ դպրոցի վարչութեան մէջ կրեց «հիմնադիր» անդամի անունը և հինգ տարի ձրի դասատուութիւն էր անում (69—74)։

Պալասանեանը յարգուած էր նաև իր պաշտօնակիցների շրջանում իբրև լուսամիտ, եռանդոտ, ներողամիտ, աշխատասէր և պարտաճանաչ անձնաւորութիւն։ Ընկերական շրջանում նրա թերութիւնն էր համարւում նրա վերին աստիճանի և ժլատութեան հասնող խնայողութիւնը, սակայն այդ էլ իր հիմքն ունէր։ Նրա ձգտումն էր՝ իր կեանքի վերջին տարիներն անցկացնել Պարիզում և միմիայն գրականութեամբ զբաղուել։

Տփլիսիւում Պալասանեանն ամուսնացաւ բանաստեղծ Գէորգ Բարխուդարեանի քրոջ հետ, սակայն վերջինս կանխահաւ մահուամբ ի Տէր հանգեաւ և իբրև միակ մխիթարութիւն վշտահար Պալասանեանին թողեց մի փոքրիկ դուստր։ Պալասանեանն յետոյ երկրորդ անգամ ամուսնացաւ, սակայն այլևս ուրիշ դաւակ չունեցաւ։

Պալասանեանը Տփլիսիւում մնալով՝ անընդհատ պաշտօն է վարում Ներսիսեան դպրոցում մինչև 1881 թ. այդ թուին Գէորգ Դ. երջանկայիշատակ կաթողիկոսը հրաւիրում է նրան սուրբ էջմիածին՝ ճեմարանում հայոց պատմութիւն և ֆրանսերէն դասաւանդելու։

1883 թուին ճեմարանի ուսուցչական խումբը և աշակերտները, ճեմարանի դահլիճում, համեստ հանդիսով տօնում են Պալասանեանի քսանևհինգամեայ ուսուցչական գործունէութեան յօբելեանը և այդ առթիւ Գամառ Քաթիպան նուիրում է նրան «հայ վարժապետ» գեղեցիկ և խորին միտք պարունակող հետեւեալ բանաստեղծութիւնը։

ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

(Ս. Պալատներէ 25-ամեայ յօբելանսին):

Բաղդը եւ հերթը, գիտեմ, կը հասնին
Գեղնցիկ մի օր Հայ գործիչներին,
Ոտքի կը փանգնեն մեր որդիքըն էլ,
Կ'ողգնան ազատ մարդոց կարգ մըսննէ.
„Ոհնենք, փասեն, մենք կրօն եւ ազգութիւն“:

Եւ անա մեր Հայ հարուստ մեծատունը,
Կապալառուներ, նախնիոցսունը,
Զենք ու զարդերով ըսպայք ու զինուորք,
Փայլուն կոճակով աստիճանաւորք,
Կըսկըսեն պանծայ, իրանց դրոշատնէ
Թե՛ „այս բոլորը մենք ենք ձեռք բերել“:
Ու փաղենայ, դափնենայ դաշար պըսակներ
Կը զարդարեն ջատ ցռիկ մահատներ:
Մըտքից էլ չ'անցնիր, Մտեփաննո՛ւս նշրայր,
Այդ խոշոր մարդոց սուտ-պարծոնի փառառ,
Որ օդ կարծեցած մեր հայրենիքին
Ոյք ոսկոր, մարմին ու արիւն տըռին.
Ով տըռնց ընդու անընդու ազգին,
Կազդուրնց սիրտը, վերածննց հոգին,
Մըկըրտնց նոցա այն աւագանող՛,
Որի, մեր օրով, դըպրոց է անուն.
Որք արիւն-քրտիւք արին վար ու ցաւ—
Հընձոդըն նոցա անունը մոռցան.
Հիմադրի նըռչակ նոքա ըստացան,
Որք հիւքի վըռայ բնաւ չ'աշխատեցան.
Իսկ որ ժիր, տոհմուն վշակ էր ազգին
Եւ նաքարահտի շողանցաւ նա գին.
Զի նորա անունն է „հայ վարժապետ“—
Հայ ժողովըդի պաշտօնեայ ունկնդր:

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ:

Իսկ 1888 թուին նոյն ճեմարանի ուսուցչական խումբը և աշակերտները անկեղծ կերպով շնորհաւորում են նրա *երեսնամեայ* ուսուցչական գործունէութեան տարեդարձը՝ ցանկանալով նրան դեռ երկար տարիներ առողջութիւն և եռանդոտ ու ազգօգուտ գործունէութիւն:

Սակայն տարաբաղդաբար նախախնամութիւնն ուրիշ կերպ էր տնօրինել. յաջորդ թուի փետրուարին, կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ, վախճանուեցաւ հայ գրականութեան անխոնջ մշակը՝ 52-ամեայ հասակում՝ սգաւոր թողնելով ամուսնուն, դստերը, պաշտօնակից ուսուցիչներին և բազմաթիւ աշակերտներին: Հանգուցեալի մարմինը՝ վերջին պատշաճաւոր յարգանքներն ընդունելուց յետոյ, թաղուեցաւ սուրբ Գայիանէի վանքի բակի հիւսիս արևելեան կողմը:

Համեստ գործչի անշուք դամբարանը դեռ ևս շատ սերունդների համար սուրբ էջմիածնայ ուխտատեղիներից մէկը կհամարուի, որովհետև Պալասանեանի գործունէութիւնը չէ սահմանափակուում միմիայն ուսուցչութեամբ, որպէս զի միայն իր ընկերակիցներն ու աշակերտները յիշէին նրան. այդ դէպքում գուցէ նրա խօսքի հետ դադարէր նաև ազգեցութիւնը, սակայն Պալասանեանի գրիչն ևս բեղմնաւոր և ոգևորիչ է հանդիսանում, ինչպէս և խօսքը. գրչի արդիւնքն աւելի շատ սերունդների սրտերն է տիրապետում քան խօսքինը:

Պալասանեանի եռանդուն և սահուն գրիչը չէ դադարում գործելուց. բացի իր երկասիրութիւնները հրատարակելուց, նա շարունակ գրում է ժամանակակից օրաթերթերի ու հանդէսների էջերում՝ չազգային ու հասարակական խնդիրների մասին: Թէոդոսիայում աշխատակցում է «Մասեաց Աղանուն», գալով Տփլիս՝ գրում է «Գոռնկա» ամսագրում—որի մէջ ի միջի այլոց լոյս տեսաւ Պալասանեանի թարգմանութեամբ Վիկտօր Լանգ-

լուայի մի հետազոտութիւնը Մովսէս խորենացու պատմութեան աղբիւրների մասին—և «Մեղու Հայաստանի» լրագրում—մի ամառ, «Մեղու»-ի խմբագիր պ. Պ. Սիմէոնեանի բացակայութեան միջոցին, վարում է նաև ժամանակաւոր խմբագրի պաշտօն—: Ապա երբ հրատարակւում է «Մշակ»-ը և «Մեղու»-ն երկու ամսով դադարում, Պալասանեանն էլ ուրիշների հետ սկսում է աշխատակցել «Մշակ»-ին և հսկելով լրագրի լեզուի վրայ ընդհանրապէս, մասնաւորապէս խմբագրում է թերթի բանասիրական բաժինը: Սակայն նրա ամենահմտալից ու մշակուած յօդուածները լոյս տեսան պ. Արզար Յովհաննիսեանի հրատարակած անդուգական «Փորձ»-ում և կարող են մեր առօրեայ մատենագրութեան ամենաթանկագին զարդը կազմել: «Փորձ»-ի մէջ լոյս տեսան նաև նրա «Գրիչ» ստորագրութիւնը կրող մատենախօսական յօդուածները, որ նոյնպէս հաւասարը չունեցաւ ցայժմ:

«Փորձ»-ը դադարելուց յետոյ Պալասանեանը՝ շատ քիչ է գրում, միայն վերջերը նրա մի քանի յօդուածները լոյս տեսան «Վարժարան» ու «Արարատ» ամսաթերթերում:

Պալասանեանն իբրև հասարակական գործիչ՝ նպաստում է նաև Թիֆլիզի հայ թատրոնական գործին՝ սրբազրելով ու խմբագրելով զանազան թարգմանական պիէսներ և անձամբ թարգմանում է ֆրանսերէնից Վիկտոր Հիւգոյի «Էրնանի» կոչուած թատրերգութիւնը, որն ներկայացւում է հայ բեմի վրայ:

Իբրև դասատու հայոց պատմութեան և մատենագրութեան ¹⁾ նա քաջ գիտէր, որ չպատմական գիտութեան

¹⁾ Պալասանեանն իբրև գրականութեան ուսուցիչ հրատարակեց նաև գրականութեան պատմութեան մի ձեռնարկ, որ կազմած էր վաթսուհին թուականներին յայտնի Լիւնիէնկոյի դասագրքի հետևողութեամբ. սակայն սյդ գործը

հմտութիւնն ընդհանրապէս և հայ հեղինակների ոգու և ուղղութեան ծանօթութիւնը մասնաւորապէս՝ անհրաժեշտ են հայոց պատմութեանը մի որ և է ծառայութիւն մատուցանել ցանկացողի համար. նա տեսնում էր, որ պատմական գրականութիւնը, որի կրթողական նշանակութիւնըն ապացոյցի կարօտ չէ, համարեան անմշակ դրութեան մէջ էր մեզանում, իսկ ազգային պատմութիւնը տակաւին մանկական վիճակի մէջ ¹⁾:

Իսկ մեր գրականական նոր լեզուն աւելի թշուառ դրութեան մէջ էր. գրոց կամ գրաբար լեզուի պաշտպանները հալածում էին նոր լեզուի ակոյեաններին. իսկ նոր լեզուի ակոյեաններն իրենց չափազանց եռանդից ծայրահեղութիւնների մէջ էին ընկնում և այնպիսի ինքնահնար ձևեր մտցնում լեզուի մէջ, որ նրա հոգուն հակառակ էին:

Ահա այս բոլորը տեսնելով, Պալասանեանը հոգով ու սրտով նուիրւում է ազգային պատմութեան ու գրականութեան և աշխարհիկ լեզուի ուսումնասիրութեան և մշակութեան գործին: Գրաբար ու աշխարհաբար լեզուի պաշտպանների չափազանցութիւնները մերժելով՝ նա իր տոկուն աշխատասիրութեամբ և ըմբռնման ընդու-

թերի ձեաց, որովհետև հրատարակուեց միայն «Բանաւոր գրականութիւնը»:

1) Պալասանեանի «գլուխ գործոցը» նրա «Հայոց պատմութիւնն» է, որ տասնեակ տարիների բրտնաջան աշխատութեան արդիւնք լինելով՝ իր մահից յետոյ միայն հրատարակուեց («հրատարակչական ընկերութեան» միջոցով 1889 թուին և այժմ արդէն երկրորդ տպագրութեամբ մի քանի հազարներով ցրւում է հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ: Խւրաբանչեւը հայի սեղանի զարդը պէտք է լինի այդ գիրքն այժմ և անյադ կարդացուի:

Նախութեամբ մշակեց աշխարհաբարի մի գողտրիկ, սահուն և քաղցրահնչիւն ոճ: Նա իր բեղմնաւոր քննադատութիւններէց մէկը ¹⁾ մէջ ասում է. լեզուն անհոգի ու անկենդան նիւթ չէ, որ կարելի լինի նրան մեր ուղածին պէս մէկ կաղապարի վրայ ձևել. նրա բոլոր ձեւերը մէկ կանգունով չափել: Լեզուն հոգի է, կենդանութիւն է, ստեղծագործութիւն է. ստեղծագործութիւնն ազատութիւն է սիրում, նրան չէ կարելի բռնաբարել կամ շղթայել, սառն կանոնների ու միակերպութեան տակ ձգելով....:

Պալասանեանը դպրոցի մշակ լինելով, քարոզում է ազգային դաստիարակութիւն ²⁾. Նա կամենում է հայ ժողովրդին հասկացնել, որ եթէ դպրոցն առհասարակ անհրաժեշտ է, մեզ համար նա կեանքի ու մահուան խնդիր է, մի խնդիր՝ որի հետ սերտ կապուած է մեր լեզուի գոյութիւնը, ազգային կեանքի այս ամենահատուտ սիւնը: Ներկայումս դժուար թէ գտնուի մի հայ հասարակութիւն, որքան էլ սակաւաւոր լինի, որ համոզուած չլինի թէ տգիտութիւնը մեր ամենամեծ թշնամին է, որի դէմ պատերազմելու միակ միջոցը դպրոցն է. դպրոցից է կախուած ազգի ու եկեղեցու փրկութիւնը:

Դպրոցի հետ ի միասին Պալասանեանն ազգային լեզուի և ազգային պատմութեան ուսումնասիրութիւնը համարում է մեր ազգի կեանքի և մահուան խնդիր ³⁾: Նա կշտամբում է անվերջ ու յուսահատ երեմիաներ կարդացողներին, որոնք բացի վնասից ոչինչ օգուտ չեն բե-

1) Մինաս Զերազ, գրական փորձեր. տես. «Փորձ» Ա. տարի № 2. էջ 358—368:

2) Տես. Ազգային կրթութիւն յօդուածը. «Փորձ» Ա. տարի № 4. էջ 89—160.

3) Տես. «Փորձ» Բ. տարի № 3. էջ 285—311:

րում. բաւական է, Աստուծոյ սիրուն, որքան ողբացիք ազգի անմիաբանութեան և թշուառութեան վրայ: Յոյց տուէք ընդհակառակը՝ թէ այդ առակ դարձած անմիաբանութիւնն ոչ թէ հայ բնաւորութեան յատկանիշն է, այլ հետեանք է պատմական և տեղագրական անյաջող պայմանների, թէ մեր թշուառութիւնն ընդհանրապէս նախընթաց պատճառների անհրաժեշտ արգասիքն է: Հիացէք այդ ազգի բարոյական զօրութիւնների վրայ, որ անտանելի տանջանքներ կրելուց յետոյ, միշտ անօգնական և հալածուած լինելով, ցրուած ու ջլատուած, կարողացաւ պահպանել իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Կասկածական աչքով մի նայիք հայի ապագայի վրայ, այլ համեմատելով նրա երեկուան վիճակը՝ երբ չդեռ անշարժ ընկած էր գետնին, այսօրուան դրութեան հետ՝ երբ գլխակցութեան կայծը սկսում է տաքացնել նրա թմրած հոգին, ցոյց տուէք որ պէտք է կատարեալ վստահութիւն ունենայ վաղուան աւուր վրայ:

Եւ Պալատնեանը վերացական կերպիւ չէ դատում, այլ նա այդ ասում է՝ ուսումնասիրելով հայոց անցեալը¹⁾. Նա աշխատում է հայոց բեռազրեւրի բովանդակութիւնը կապակցել մեր տոհմային պատմազրութեան հետ և մեր նախնեաց անկախութեան ձգտմանց մասին խօսելով ջատագովում է Մ. Խորենացուն, որ չ'նայելով իր նորին ժերութեանը, զարմանալի փափուկ սրտի և ոգեւորուող բնաւորութեան տէր մարդ է. նա հայոց թագաւորութեան հաստատութեամբն այն աստիճան է յափշտակում, որ «Երանի՛ կը լինէր ինձ, բացականչում է նա, եթէ Փրկիչն այն ժամանակ աշխարհ եկած և ինձ գտած լինէր, որ

1) «Մի հայեացք հայոց նախնական կեանքի վրայ» տես. «Փորձ» Ա. տարի № 2. էջ 118—144:

ես էլ հայկազուն թագաւորների ժամանակ ապրէի, նրանց տեսութեամբն ուրախանայի... ¹⁾։

Պալատանեանն ուսումնասիրելով մեր պատմութիւնը, այն եղբակացութեան է գալիս, որ թէև հայաստան աշխարհն իր գոյութեան ամենաընդարձակ շրջանում, ամենից զօրաւոր, ծաղկեալ և յառաջադէմ երկիրը չէր, այնուամենայնիւ նա իր նշանակութիւնն ու տեղն ունէր ասիական ազգերի խմբի մէջ. հայկազուն իշխանների ու թագաւորների, դաշնակցութեանն ու միջնորդութեանը դիմեցին միշտ հին աշխարհի մեծամեծ աշխարհակալներն այն նշանաւոր խնդիրների համար, որոնք ազգերի բազմը վճռեցին։ Հայ ազգը թէև միշտ պատած է եղել իրենից աւելի զօրաւոր ու կարգաւորեալ պետութիւններով, այնուամենայնիւ միշտ գիտացել է իր արժանաւորութիւնը պահպանել՝ սուրբ ձեռին անընդհատ կռուելով իր անկախութեան և ազգային միութեան համար։

Պալատանեանի պէս ուսումնատենչ հայ մարդը հարկաւ չէր կարող անուշադիր թողնել այն հսկայական մըտաւոր ձգտումը դէպի վերածնութիւն, որ տեղի ունեցաւ հայոց մէջ հինգերորդ դարում և ահա նա գրում է «Հայոց մտաւոր շարժողութիւնը հինգերորդ դարում» ²⁾, որի մէջ հայ երիտասարդների բուռն ցանկութիւնն է նկարագրում դէպի ուսումն և ազգային վերածնութիւնը։ Ինչպէս մի գետ, որի ջրերն երկար ժամանակ արգելուելով բարձրացած թումբը խորտակում, առաջ են մղում, այսպէս և հայոց աշխարհի թարմ և նորաբոյս ոյժերը ագիտութեան թմբից ազատուելով, որ դարեւոր ժամանակներ թանձր խաւարի մէջ էր պահել իրենց հայրերին, մէկը

¹⁾ ՅԵՍ. Մ. Խորենացի. գիրք առաջին, գլուխ ԻԲ. էջ 70։

²⁾ ՅԵՍ. «Փորձ» Բ. տարի № 3. էջ 1—68։

միւսից առաջ էին վազում մտաւոր մնունդով իրենց քաղ-
ցըյազեցնելու։ Ոչինչ էր երևում նրանց աչքին հայրենիքից բա-
ժանուել, տարիներով հեռու մնալ ազգականներից ու սի-
րելիներից, որովհետեւ այդ կամաւոր պանդխտութիւնն ի-
րենց սիրելի հայրենիքի օգտի համար էին յանձն առ-
նում։ Ի՞նչ բան է ոգևորութիւնը. այն միջոցին, երբ հայ-
աստանը քաղաքականապէս բաժանուած էր և հեռատես
մարդիկ տեսնում էին նրա մօտակայ անկումը, մի խումբ
եռանդուն երիտասարդներ ձգտում էին յունական քաղա-
քակրթութիւնը տեղափոխել հայաստան, Վաղարշապատը
դարձնել երկրորդ Աթէնք և Աղէքսանդրիա։ Այլ խօսե-
լով Մ. Խորենացու, Դաւիթ Անյաղթի և այլոց վրայ,
Պալասանեանը յիշում է իր երիտասարդական գեղեցիկ
և բարձր իդէալական ձգտումները։ Ով իր երիտասարդու-
թեան տարիներն անց է կացրել արեւմտեան քաղաքակր-
թութեան կենդրոններում այն նպատակով, որ մի ուր և է
կողմից օգուտ տայ այն հասարակութեանը, որի մէջ սա-
հել են իր մանկութեան օրերը, նա հեշտութեամբ կա-
րող է հասկանալ թէ ո՞րպիսի ցանկութիւններով ոգևո-
րուած պիտի լինէին Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներն
իրենց երկար ճանապարհորդութիւնից յետոյ հայաստան
վերադառնալիս։ Երևակայեցէք ազգի յառաջագիմութեան
իդէով վառուած վաթսուն հայ ուսումնականներ, որոնք
իրենց երկարատե պանդխտութեան և տոկուն աշխատա-
սիրութեան վարձը ստացած՝ ոտք են կոխում հայրենի
հողի վրայ։ Ի՞նչ պիտի լինէր նրանց դիտաւորութիւնը՝
եթէ ոչ իրենց ամբարած թանկագին գանձը— ուսումն և
գիտութիւնը հայաստանի մէջ ծաւալել։ Վաղարշապատը
նրանց շնորհիւ պիտի դառնար մի նոր կենդրոն, մտաւոր
կեանքի հնոց, որտեղից լուսաւորութեան ճառագայթները
պիտի տարածուէին ամբողջ երկրի վրայ։ Նրանք մէկ սիրտ
ու մէկ հոգի եղած ուխտեցին իրենց աշխատութիւնը չը

խնայել ազգի օգտի համար: Քաղաքական կեանքի անկումը մեծ արգելք չէր երևում նրանց ռենկնեկի արիութեան, նրանց մեծ ոգևորութեան առաջ, որ արդէն վարդապոյն գոյներով էր տեսնում հայ ազգի մտաւոր վերածնութիւնը: Պալասանեանի ղգայուն սիրտը թախիծով և սրտաճմլիկ կերպիւ է նկարագրում այն աղէտները, որոնց հանդիպեցին այս գեղեցիկ իդէալներով հայրենիք դարձող երիտասարդները: Տէր Աստուած, ի՜նչ զրպարտութիւններ չբարդեցին նրանց գլխին. նրանց լեզուի վրայ ծիծաղում էին, նրանց արհամարհում էին իբր անհաստատ, համոզմունքից զուրկ անձանց, որոնք ոչինչ պիտանի գիտութիւն չունին, նրանցից ամեն մէկին մի մի աղանդաւոր էին համարում: Եւ որոնք էին այս ոխերիմ թըշնամիները: Ցաւ է ասել, որ նրանք այն դասին էին պատկանում, որ իր կոչմամբ պարտաւոր էր ամենից աւելի փայտայել, սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տալ նրանց:

Պալասանեանը չէ բաւականանում միայն հայոց անցեալն ուսումնասիրելով՝ նա հոգում է նաև ներկայի մասին. նա ճանաչում է իր ազգի բարոյական կողմերը և յարմարեցնում է դրան «տասն և իններորդ դարու նշանաբանը.» ¹⁾ այսինքն որ հայ ազգը չ'պէտքէ մեռնի և չի կարող մեռնել: Նա տեսնում է, որ հայն սթափուեցաւ իր բարոյական թմրութիւնից. նա իմացաւ թէ իր գոյութիւնն երեկուանից չէ սկսւում, այլ ունեցաւ մի փառաւոր անցեալ, ունեցաւ իր Տիգրաններն ու Տրդատները, Վարդաններն ու Վահանները, Սմբատներն ու Լևոնները, Ծերսէսներն ու Սահակները, որոնց մեծագործութեան յիշատակներն ոչ միայն գրքերն են լցնում, այլ և հայրենի երկրի բոլոր անկիւնները ծածկում են: Հայն սկսաւ զգալ թէ ինքն էլ ուրիշների պէս մարդ է, թէ ինքն էլ ուրիշ

¹⁾ Տես. Փորձ. Բ տարի. №-1. էջ 129-174:

ազգերի պէս գոյութեան իրաւունք ունի, և թէ՛ պէտքէ պահպանէ իր ազգային առանձնութիւնները, իր լեզուն, իր կրօնը, իր սովորութիւնները: Պալասանեանն իրաւացի կերպիւ կշտամբում է նրանց, որոնք այս բնական և օրինաւոր ձգման դէմ մեր մէջ դժբաղդաբար զինաւորում են, որոնք համաքաղաքացիութեան (cosmopolitisme) սկզբունքներով տոգորուած՝ կարծում են թէ՛ հայը չէ կարող ոչինչ յառաջադիմութիւն անել, ոչինչ օգուտ բերել իրան և ուրիշներին, քանի որ կաշխատի պահպանել իր ազգային անհատականութիւնը: Ուրիշներն աւելի ստոր զգացմունքներից ոգևորուած, մութ անկիւններում համարձակում են հեզնօրէն խօսել հայութեան վերածնութեան վրայ, կամենալով հաւատացնել թէ՛ հայկական կեանքը քաղաքակրթութեան տարրեր չէ բռնադակում իր մէջ, հետևապէս և աւելորդ յամառութիւն է այդ կեանքին հաւատարիմ մնալ: Թէ առաջինները և թէ վերջինները կեղծ մարդասիրութեան դրօշակի տակ մտած՝ քարոզում են մեզ հրաժարուել մեր ազգային առանձնութիւններից և խառնուել, ձուլուել ուրիշ ազգերի հետ: Հայրենասիրութիւնը և ազգասիրութիւնը մի անօգուտ և անպատակ ցնորք են համարում նրանք: Սակայն անհնար է ամբողջ մարդկութիւնը սիրել՝ իր սեպհական հայրենիքը չսիրած, ինչպէս որ անկարելի է հայրենիքը սիրել՝ եթէ մարդ նախ իր հարազատ գերդաստանը չէ սիրում:

Խօսելով կրօնի տարբերութեան պատճառած վնասների վրայ, Պալասանեանն այն կարծիքն է յայտնում, որ մենք՝ հայերս սկսում ենք հասկանալ, որ թէ՛ լուսաւորչական, կաթոլիկ և բաղդաքական, մեր ամենի երակներում վազում է հայ արիւն, ամենիս կրծքում բաբախում է մի հայ սիրտ, որի ցնծութեան և տրտմութեան առարկաները միևնոյնն են. սակայն հաւատափոխութիւնը վնասակար համարելով նա ասում է. այնտեղ ուր կրօնը մէկ

ազդու[թեան հետ է կապուած, ուր մանաւանդ ազգի գոյութեան համար քաղաքական ապահովութիւն չկայ, կրօնըն մոնաազդու միջոց է ազգայնութեան համար: Եթէ այսօր ուրախանում ենք, տեսնելով որ մեր հռոմէական ազգայինների մէջ մտած շարժողութեան շնորհիւ շատ անհատներ վերադառնում են հայոց եկեղեցու գիրկը, կրօնամօլութեան ոգին չէ մեղ ոգևորողը, այլ մի շատ բնական և արդարացի զգացմունք, ազգայնութեան զգացմունքը: Այն օրը, երբ ազգն այս կամ այն ճանապարհով իր ապագան ապահոված կը համարի, տարակոյս չկայ, որ խղճի ազատութիւնն օրէնքի զօրութիւն կստանայ մեզանում, որովհետև մեր եկեղեցին ի բնէ ներողամիտ է և զերծ ամեն տեսակ փառասիրական և ֆանատիկոսական ձգտումներից:

«Յունաստանի անկախութիւնը» ¹⁾ յօդուածի մէջ կարելի է գտնել այն հայեցակէտը, որ ունէր Պալասանեանն իր ազգի ազատութեան վերաբերմամբ տաճիկ բռնակալութիւնից. նա թէև Յունաստանի ազատութեան նախահայր «Րիզասի» հետ բացազանչում է. միթէ դեռ երկար ժամանակ առիւծների պէս առանձնացած պիտի ապրիք կրճերում, լեռնոտ և ժայռոտ տեղերում: Երկար ժամանակ պիտի ապրիք մութ այրերում և անտառներում, զարհուրելի և դառն ստրկութեան մէջ, և պիտի փախչիք լոյսից: Երկար ժամանակ անպաշտպան պիտի թողնէք ձեր եղբայրներին ու ծնողներին, ձեր հայրենիքը, ձեր բարեկամներին և զաւակներին, ձեր տուն ու տեղը: Յիշեցէք որ աւելի լաւ է մի ժամ ազատ ապրել, քան հազարաւոր տարիներ անցկացնել ստրկութեան լծի և բռնակալի իշխանութեան տակ: Սակայն, շարունակում է Պալասանեանը, յոյն ժողովրդին վիճակուած չէր նիւթական զօրու-

¹⁾ Տես. Փորձ. Բ. տարի №. 2. էջ 163-230

Թեամբ զբաւել քաղաքակիրթ աշխարհի համակրութիւնը, այլ միայն արեւելեան անշարժութիւնից սթափուելով և արեւմտեան լուսաւորութեան հետ միանալով: Բիւզանդական և տաճկական բռնակալութիւնն ոչնչացրել էր յոյներին քաղաքականապէս. բայց աւելի մեծ ցաւն այն էր, որ ժողովրդի բնաւորութիւնը խանգարուել էր Բիւզանդական ժամանակների բարոյական ապականութեամբ և թուրքերի մեռելատիպ անշարժութեամբ: Ոչ մի արտաքին արշաւանք, ոչ մի ներքին ապստամբութիւն չէր կարող այդ երկհազարամեալ ողբալի ստրկութիւնը խորտակել. այդ կը յաջողուէր միայն այն ժամանակ՝ եթէ կարելի լինէր մի անգամ էլ շարժողութեան մէջ դնել ազգի ըլորոհոգեւոր եւ քարոյական զօրութիւնները:

Յոյն պատանիները, որոնք դաստիարակոււմ էին արեւմտեան քաղաքակիրթ երկրներում, այնտեղ սովորեցան հասկանալ իրենց հին կեանքի ոգին, մանաւանդ Գերմանիայում, ուր ամենայն մանուկ ոգևորութեամբ լսում էր թէ ինչպէս մի ափ յոյն ժողովուրդ Ներոպայից յետ մղեց պարսիկ բարբարոսներին: Պարո՞ղ էր չզարթել յոյն ուսանողներին մէջ այն միտքը՝ թէ իրենք էլ պէտք է միացնեն իրենց թոյլ ուժերը՝ կործանելու նոյնպիսի բարբարոսութեան մնացորդներն իրենց հայրենիքում: Ականատես մարդիկ պատմում են թէ որպիսի յափշտակութեամբ Շիւլլէրը՝ Ննայում համոզում էր յոյն ունկնդիրներին իրենց հայրենիքն ազատելու:

Մի ուրիշ յօդուածի մէջ ¹⁾ Պալասանեանը հարց է տալիս իրեն. արդեօք հայաստան աշխարհի որդիքը բարոյական իրաւունք ունի՞ն մտածելու իրենց ապագայ բարօրութեան վրայ. և պատասխանում է ոգևորուած և գողտ-

1) Տասն և իններորդ դարու նշանաբանը. տես. Փորձ. Բ. տարի №. 1. էջ 129-174.

րիկ խօսքերով. ոչ ոք կարող չէ գոյութեան իրաւունքից զրկել այն ազգին, որի ուսերի վրայ բարձած էր անցեալում քրիստոնէական գաղափարի համար տուած պատերազմի ծանրութիւնը, և որին նոյն իսկ արեւմտեան ազգերի կարծիքով, վիճակուած է ապագայում նոր քաղաքակրթութեան միջնորդ հանդիսանալ եւրոպական և ասիական ազգերի մէջ: Բացի սրանից հայերը, աշխարհիս ամենահին ազգերից մինը, նոր ժամանակներում ցոյց տուին թէ իրենց կենսական ոյժը չէ սպառուել, այլ արեւի ջերմութիւնից և ջրի խոնաւութիւնից զուրկ տունկի պէս երկար ժամանակ թառամած վիճակի մէջ են մնացել՝ նոր զօրութեամբ զարգանալու ու բարգաւաճելու համար: Հազիւ կէս դար կայ, որ այդ արեւի ջերմութիւնն սկսաւ տաքացնել հայի թմրած մարմինը և ջուրը կազդուրել նրա հոգին, և ահա այսօր այդ մարմինը կենդանութեան նշաններ է ցոյց տալիս, այդ հոգին արձակուած է դարեւոր տգիտութեան կապանքներից: Պարճ միջոցում կազմուեցաւ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի ու քաղաքակրթութեան թարգման, դիւթական զօրութեամբ յարուժիւն արաւ մի նոր գրականութիւն, որ թէև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է աճել և գեղեցիկ պտուղներ արտադրել: Մնում է մեզ այս ճանապարհով ընթանալ, առանց երբէք վհատելու, առանց փոքրոգութեամբ տեղի տալու այն խոչնդոտների առաջ, որոնց կարող ենք հանդիպել մեր վերածնութեան շաւղի վրայ, և այն ժամանակ ամենայն հայ կարող է հանդարտ աչքով նայել հեռաւոր ապագայի վրայ, ամենայն ճշմարիտ հայ կարող է համարձակ կրկնել Գարնիէ Պաթէսի հետ. «մի ազգ չպէտք է մնոնի, նա չէ՛ կարող մնոնել»:

Պալասանեանը յայտնի է մեր նոր գրականութեան մէջ նաև իբրև կրիտիկոս. «Գրիչ» կեղծ անուան տակ ծածկուած՝ նա զարդարում էր «Փորձ» հանդիսի էջերն իր ա-

նաչառ և ընդարձակ քննադատութիւններով, որ ցայժմ անդուգական մնաց մեր մանուկ գրականական ասպարիզում: Ոչ որ չէ կարող ժխտել, որ քննադատութիւնը, եթէ նա հիմնուած է առողջ և անաչառ սկզբունքների վրայ, մեծ օգուտ կարող է բերել այն անձանց, որոնք հրապարակական ասպարիզի որ և է աստիճանի վրայ երևում են՝ առաջնորդելով նրանց իրենց գործունէութեան մէջ: Քննադատութիւնն այն զօրաւոր միջոցն է, որ հասարակական կեանքի անիւը տեղից շարժում և պարտ ու պատշաճ ուղղութիւն է տալիս նրան: Մեր նոր լեզուն և գրականութիւնը, չնայելով իրենց մանուկ հասակին՝ քիչ շատ յառաջադիմել են, բայց այդ յառաջադիմութիւնն աւելի արդիւնաւէտ կլինէր անշուշտ, եթէ ունենայինք Պալասանեանի նման քանի մի անաչառ և խոհուն քննադատներ:

Պալասանեանը չ'նայելով իր զբաղմանց շատութեանը՝ հետևում էր նաև եւրոպական գրականութեան նորութիւններին. նա թարգմանում էր գլխական ընդարձակ յօդուածներ և յարմարեցնում մեր կեանքի պահանջներին. այսպէս նա գրում է. «Գիտութիւն և կրօն», «Ազգերի զարգացման օրէնքները», «Յնաւորութիւնների ժառանգականութիւնը» և այլն, որոնք նրա ինքնուրոյն պատմական հետազոտութիւնների հետ ի միասին տըպւում էին «Փորձ»-ի մէջ և ամենայն համակրութեամբ կարդացւում հայ երիտասարդութիւնից:

Օտար գրականութիւնն ուսումնասիրելով Պալասանեանը շատ անգամ բարի նախանձ է զգում. իր քննադատութիւններից մէկի մէջ ¹⁾ օրինակի համար նա ասում է. ամեն անգամ որ կարդում եմ ուրիշ ազգերի ժողովրդ-

¹⁾ «Նալայ ու Դամայանտի». տես. Փորձ. Բ. տարի. №. 3. էջ 326—336.

դական բանաստեղծութիւնները, ցաւը և նախանձը տիրում են սրտիս: Ինչի՞ մենք էլ չպէտքէ ունենայինք մեր դիւցազնական վէպերն ու զրոյցները, որոնց մէջ հաշակուած լինին հայ հերոսների սխրագործութիւնները: Պատմական յիշատակարանները ցոյց են տալիս թէ հայ վիպասանների բամբիւռն ու քնարն երկար ժամանակ հնչել են Հայաստանի գեղեցիկ երկնքի տակ ու մասնաւորապէս գինաւէտ Գողթան այգիների մէջ: Ո՛ւր են խորեհնացու յիշատակած՝ «թուելեաց երգերը»: Ո՛հ, ի՛նչ անգին գանձեր կլինէին նրանք մեզ համար, ի՛նչ դիւթական զօրութիւն կունենային նրանք մեր մատաղ սերնդի վրայ, որ սովոր է լսել միայն մի քանի կցկտուր, անհոգի ու անկենդան տեղեկութիւններ մեր պատմական անցեալից՝ առանց լսածների խորհուրդն իմանալու, առանց գործող անձանց գործերը սիրելու:

Պալասանեանը զբաղւում էր նաև ժամանակակից խնդիրներով. երբ արեւելեան վերջին Ռուս-տաճկական պատերազմից անմիջապէս յետոյ Հայաստանի հայ ժողովուրդը կրկին ձգտումներ էր ցոյց տալիս գաղթելու, Պալասանեանը հանդէս է գալիս իր «գաղթականութեան խընդիրը» յօդուածով ²⁾ և զգուշացնում է հայ ժողովրդին այդ ազգութիւն կործանող ձեռնարկութիւնից: Յօդուածի սկզբում նա խօսում է Չիլլէրի բերանով.

...Ո՛հ, պինդ ամրացրու

Ազգութեան կապը, սրտով միացիր

Մեր սուրբ, թանկագին հայրենիքի հետ.

Նրա մէջ հաստատուած են քո զօրութեան

Պինդ արմատները: Նրանից հեռու,

Օտար աշխարհում կը լինիս մենակ

²⁾ ՏԵԱ. Փորձ Բ ասրի. №. 4 էջ 149—201:

Եւ անօգնական ինչպէս թոյլ եղէզն,

Որին կը կոտրէ ամեն փոթորիկ:

Ապա յառաջ բերելով հայոց պատմութեան մէջ տեղի ունեցած բազմաթիւ գաղթականութիւններն ու դրանց վնասակար ազդեցութիւնը բացատրելով Պալասանեանը սրտի ցաւով ասում է, ուր էք իկամենում գաղթել. ուր տեղ յոյս ունիք գտնել այն տնտեսական և բարոյական ապահովութիւնը, որ ամենայն ժողովուրդ իսկապէս իր ընդի երկրում պիտի աշխատի ձեռք բերել և որ օտարութեան մէջ յաճախ աւելի դժուար է ստացուում. միթէ անցեալի օրինակները ձեր աչքի առաջ չեն:.... Եթէ այսօր օտարի կողմից չէ կարելի տեսնել այն գաղանային բռնակալութիւնը, որին ենթարկուեցան օրինակի համար Իտալիայի և Լեհաստանի հայ գաղթականները, դրա փոխարէն նոր քաղաքակրթութիւնն ունի աւելի նուրբ միջոցներ ներգործելու, որոնք նրանով աւելի վտանգաւոր են, որ ամբոխի աչքերին չեն երևում. հետեապէս և դժուար է լինում նրանից անվնաս մնալ:.... Ամենալաւ օգն այն է, ուր ազգը ծնել է... 2է, պանդխտասէր հայ, բնւ է որքան քո հայրերն ու պապերը թափառեցան օտար երկրների տակ. իմացիր որ եթէ դու էլ և քեզ նայելով քո որդիքն էլ աչքերդ անդադար հայրենիքից դուրս ունենաք, օր կը գայ, որ ձեզանով ոչ միայն ձեր ազգութիւնը կորուստ կունենայ, այլ և մարդկութիւնը... Եթէ մինչև այսօր հեռանալով քո երկրից փոքր ի շատէ արդարանում էիր, մեծ յանցանք կը լինէր քո կողմից ու մեծ ապերախտութիւն հայրենիքիդ դէմ՝ պանդխտութիւնը շարունակել և ներկայումս....

Պալասանեանն այն կարծիքի էր, որ այն հայ երիտասարդները, որոնց գիտութիւնը և տաղանդն ոչինչ օգուտ չէ բերում հայ հասարակութեանը, համակրութեան արժանի չեն: Այսպէս օրինակի համար իր յօդուածնե-

րից մէկի մէջ ¹⁾ նա պատմում է այն հայ երիտասարդների գործերը, որոնք մեծ հռչակ էին հանել Աթէնքում իբրև գիտնականներ, — որոնցից մէկի, Պրոյերեսիոսի համար հռովմայեցիք պղնձէ արձան կանգնեցրին «regina rerum roma, regi eloquentiae» մակագրութեամբ, որ նըշանակում է. «Թագաւորների թագուհի հռովմը՝ պերճախօսութեան թագաւորին».— սակայն նա չէ ոգևորւում սրանցով, որովհետև ինչպէս Պրոյերեսիոսի, այնպէս և միւս աթենացի հայ գիտնականների մտաւոր գերազանցութիւնը բոլորովին անպտուղ անցաւ Հայաստանի համար՝ և այս բանը յիշելու արժանի է համարում միմիայն նրա համար, որ ցոյց տայ թէ ուսման և գիտութեան սէրը վաղուց արդէն զարթել էր հայոց մէջ և թէ միայն մի զարկ էր հարկաւոր որ այդ սէրը տարածուէր ընդհանուր հայ ազգի մէջ....

Այս փոքրիկ տեսութեամբ մենք ցանկացանք ցոյց տալ Պալասանեանի զրականական ուղղութիւնը՝ նոյն իսկ իր երկերից անմիջապէս։ Այդտեղ պարզապէս երեւում են նրա ներքին արժանաւորութիւնները. նա ունի նուրբ զգացմունք, ազնիւ ձգտումն, զգայուն սիրտ, խոհուն դատողութիւն, լուրջ և քննադատական հայեացք իրերի վրայ, լիակատար ճանաչողութիւն մեր անցեալ և ներկայ կեանքի, ողորկ և զրաւիչ լեզու, սիրող եւրոպական գրականութեան և այս ամենի պսակը կազմող՝ անսահման անձնանուիրութիւն եւ սէր դէպի հայ ազգն ու նրա հայրենիքը։

ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

¹⁾ Հայոց մտաւոր շարժողութիւնը Երգ դարում։